

*Ситарська Юлія Олегівна,
кандидат мистецтвознавства,
докторант кафедри теорії та історії культури
Національної музичної академії України
ім. П.І. Чайковського*

РІЗДВЯНИЙ ГІМН СВ. АМВРОСІЯ МЕДІОЛАНСЬКОГО "INTENDE QUI REGIS ISRAEL" ЯК ПРИКЛАД АСИМІЛЯЦІЇ СХІДНОХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКОВНО-СВЯТКОВОЇ ТРАДИЦІЇ НА ЗАХОДІ

Стаття присвячена порівнянню змісту гімну на Різдво Христове св. Амвросія Медіоланського зі змістом різдвяних гімнів і проповідей східнохристиянських авторів – св. Василя Великого, Григорія Богослова, Амфілохія Іконійського, Іоанна Золотоуста, Єфрема Сирина. На підставі порівняльного аналізу текстів виявлено численні змістовно-сміслові паралелі між різдвяними текстами св. Амвросія і східних авторів, що свідчить про його глибоке знання східнохристиянської святкової традиції. Висунуто аргументи на користь того, що саме св. Амвросій ввів святкування Різдва в Мілані за зразком римської і східних церков з метою протистояння аріанської партії.

Ключові слова: *гімни св. Амвросія Медіоланського, християнська гімнографія, Медіолан, свято Різдва Христового, зміст, сміслові паралелі.*

Ситарская Юлия Олеговна. Рождественский гимн св. Амвросия Медиоланского "Intende qui regis Israel" как пример ассимиляции восточнохристианской церковно-праздничной традиции на Западе.

Статья посвящена сравнению содержания гимна на Рождество Христово св. Амвросия Медиоланского с содержанием рождественских гимнов и проповедей восточнохристианских авторов – св. Василия Великого, Григория Богослова, Амфилохия Иконийского, Иоанна Златоуста, Ефрема Сирина. На основании сравнительного анализа текстов выявлены многочисленные содержательно-смысловые параллели между рождественскими текстами св. Амвросия и восточных авторов, свидетельствующие о его глубоком знании восточной праздничной традиции. Выдвинуты аргументы в пользу того, что именно св. Амвросий ввел празднование Рождества в Милане по образцу римской и восточных церквей с целью противостояния арианской партии.

Ключевые слова: *гимны св. Амвросия Медиоланского, христианская гимнография, Медиолан, праздник Рождества Христова, содержание, смысловые параллели.*

Sitarska Yuliia. The St. Ambrose's Christmas hymn "Intende qui regis Israel" as an example of assimilation of the eastern Christian church holyday tradition in the West.

The article is devoted to the comparison between the content of St. Ambrose's Christmas hymn and Christmas homilies and hymns contents of Eastern Church authors as Sts. Basil the Great, Gregory Nazianzen, Amphilochius of Iconium, John Chrysostom and Ephrem the Syrian. A comparative analysis of the texts has revealed numerous content and semantic parallels between St. Ambrose's Christmas text and eastern authors' texts, showing his deep knowledge of the eastern holy day tradition. There were arguments put forward for the point that it was St. Ambrose who introduced the celebration of Christmas in Milan on the model of the Roman and Eastern churches in order to counter the Arian party.

Key words: Hymns of St. Ambrose, the Christian hymnography, Mediolan, Christmas holiday, content, semantic parallels.

Гімнографія св. Амвросія Медіоланського (334/340–397) досі привертала увагу переважно західних вчених. Основні напрями досліджень у цій сфері – проблема авторства амвросієвських гімнів, їх зв'язок з богослов'ям св. Амвросія, поетика, особливості віршування і літургійного застосування. Проте вплив на зміст гімнів св. Амвросія східнохристиянської літургійної спадщини залишається невивченим, незважаючи на відоме свідчення сучасника св. Амвросія блаж. Августина про те, що практика гімнотворчості була запозичена святителем зі Сходу [1, 152–153], звідки логічно випливає висновок про його знайомство з східними гімнами. У даній статті ми докладніше зупинимося на змісті гімну на Різдво Христове св. Амвросія Медіоланського "Intende qui regis Israel" у порівнянні зі змістом різдвяних гімнів і проповідей деяких східних авторів, щоб виявити між ними риси подібності та відмінності та висунути гіпотезу про можливі запозичення західним автором окремих мотивів східної гімнографії і проповідництва.

Для того, щоб вірно зорієнтуватися у часових обставинах святкування Різдва Христового на Сході і Заході, зробимо короткий екскурс в його історію. В епоху св. Амвросія Різдво було святом новим. Аж до IV століття події, пов'язані з ним, поряд з іншими євангельськими подіями, згадувалися в одному святі, яке називалось Богоявленням. Як вважають дослідники, святкування Різдва 25 грудня було введено у Римській церкві у 1-й половині IV століття, при папі Юлії (337–352) з метою протиставити християнське свято язичницьким вшануванням грудневого сонцеповороту: в Римі з 274 р. за указом імп. Авреліана 25 грудня відзначали свято народження "Непереможного Сонця" [11, 299]. Нове свято швидко поширилося по всьому Сходу: зокрема, у Каппадокії св. Василь Великий (пом. у 379 р.) пише у 70-ті роки (період свого єпископства) першу відому на Сході проповідь на Різдво Христове, у Константинополі свято Різдва вводить у 379 році св. Григорій Богослов, який щойно зайняв тут єпископську кафедру, у 386 р. це свято за зразком Риму вводить в Антіохії (Сирія) св. Іоанн Златоуст [11, 299–302].

У питанні про початок святкування Різдва Христового в Мілані серед дослідників немає єдиної думки. Одні вважають його нововведенням св. Амвросія, який прагнув привести міланський церковний календар у відповідність з римським і східними календарями [14, 60; 13, 64]. У цьому випадку Різдво з'явилося в Мілані після 374 року, тобто після початку єпископського служіння св. Амвросія. Однак інші дослідники вважають, що в Мілані Різдво і Богоявлення до часів святителя вже були різними святами [див. 15, 154]. Попередниками св. Амвросія на єпископській кафедрі були св. Євсторгій (343–350), св. Діонісій (350–355) і аріанин Авксентій (355–374). Якщо Різдво було введено в Мілані одним з них, то найімовірніше, це був св. Діонісій. Навряд чи це свято могло бути введене єп. Авксентієм, оскільки Різдво передбачало визнання божественності Ісуса Христа, яку заперечували аріани.

Однак на нашу думку, більш імовірно, що Різдво в Мілані ввів саме св. Амвросій. Аргументувати це твердження можна наступним чином. По-перше, різдвяний гімн міланського єпископа і його проповідь на Різдво є найбільш ранніми документальними свідченнями святкування його в Мілані. По-друге, різдвяна проповідь св. Амвросія має яскраво виражену апологетичну спрямованість, яка була б недоречною, якби це свято було добре відомим і раніше святкувалося в Мілані: "Вам відомо, – починає свою проповідь св. Амвросій, – наскільки велика радість, і наскільки численне буває зібрання народу в той день, коли святкують народження царя земного. Як вожді і начальники, так всі воїни, одягнувшись в шовковий одяг, оперезавшись дорогими, златом сяючими, поясами, поспішають тоді в блискучій пишності постати перед лицем царя свого... Браття! Якщо сини цього віку, заради тимчасової честі, зустрічають з таким приготуванням день народження земного царя свого, то як повинні ми зустрічати день народження вічного Царя нашого Ісуса Христа, який за нашу до Нього старанність нагородить нас не временною, а вічною славою, і сподобить нас честі не земного начальства, що переходить до наступника, але небесного царства, яке не має наступника?" [3, 330].

І, зрештою, св. Амвросій, який провів всю свою юність у Римі, не міг не бути знайомий з новітньою практикою різдвяних святкувань. Римський папа Ліберій (352–366), "саме в Різдво Спасителя" посвятив у діви старшу сестру Амвросія Марцелліну, про що пише сам святитель [2, 49–50]. Знайомство св. Амвросія з уже усталеною у середині 80-х рр. практикою святкування Різдва на Сході, зокрема, в Каппадокії і в Константинополі, могло стати додатковим стимулом для введення цього свята в його єпархії.

На сході твори, присвячені Різдву Христову, в IV столітті писали свв. Єфрем Сирін (бл. 306–373, 12 гімнів (мадраш) на Різдво Христове), Василь Великий (бл. 330–379, проповідь на Різдво Христове, к. 70-х років), Григорій Богослов (329–389, проповідь 25 грудня 379 року) і їх спільний друг, двоюрідний брат Григорія Богослова Амфілохій Іконійський (бл. 340–394, проповідь на Різдво), а також св. Іоанн Златоуст (бл. 347–407, проповідь 25 грудня 386 року). При цьому якщо твори свв. Василя Великого та Григорія Богослова св. Амвросій читав, і вони часто служили йому опорою в його власній творчості, то його знайомство з творами інших грекомовних авторів можна тільки припустити. Так само, як ми можемо лише припускати знайомство св. Амвросія з мадрашами св. Єфрема Сиріна, які вже за життя знаменитого поета були широко відомі за межами Сирії завдяки численным перекладам грецькою мовою, які, як свідчать сучасники, читалися в деяких церквах за богослужінням після Євангелія [6, 366]. Наведемо текст різдвяного гімну св. Амвросія цілком (підстрочний переклад з латинської наш. – Ю. С.):

1. Почуй Ти, що правиш Ізраїлем, Що сидиш над Херувимами, З'явися перед Єфремом, Покажи свою могутність і прийди.	2. Прийди, що викупив народи, Яви народження від Діви, Усі віки тому здивуються: Таке народження личить Богу.

3. Не від сімені людського, А від містичного подуву Слово Боже стало плоттю І плід чрева процвітає.	4. Набухла грудь Діви, Обитель сорому збережена, Прапори чесноти виблискують, Перебуває у храмі Бог.
5. Виходить зі своєї шлюбної кімнати, Із королівського палацу сорому, Герой подвійної природи, Готовий пройти свою дорогу.	6. Пішов від Отця Свого, Повернувся до Отця Свого, Спустився до пекла, Піднісся до Престолу Божого.
7. О, рівний Вічному Отцю, Зодягнений смиренністю плоті, Слабкі наші тіла Зміцни своєю незмінною силою.	8. Вже сяють Твої ясла, Ніч випромінює нове світло, Яке жодна ніч не згасить, І віра незмінна засяє.

Різдвяний гімн св. Амвросія – це восьмистрофна композиція, центральною темою якої є пришествя у світ Спасителя. Ця тема, за характером чисто богословська, розкрита автором з великою художньою майстерністю. Автор відтворює біблійні постаті Всемогутнього Бога-Отця, що подає милості Своему народу, Бога-Сина – Іскупителя і Спасителя людства, Пречистої Діви як знаряддя домобудівництва спасіння, але їх богословське осмислення, як ми далі побачимо, подане з великою поетичною конкретністю. І догматична, і поетична сторона гімну має багато перетинів з різдвяними творами східних авторів.

Черета головних образів визначає композиційну логіку твору, в якому можна виділити вступ, два розділи і висновок. Вступ (1 строфа) – звернення до Бога-Отця з благанням про помилування. Як вже відзначали дослідники [15, 154; 13, 61; 14, 65], він являє собою майже точну цитату 79 псалма: ("Почуй Ти, що правиш Ізраїлем, / Що сидиш над Херувимами, / З'явився перед Єфремом, / Покажи свою могутність і прийди". – Пастирю Ізраїлів, послухай же, Ти, що провадиш, немов ту отару, Йосипа, що на Херувимах сидиш, появився перед обличчям Єфрема, і Веніямина, і Манасії! Пробуди Свою силу, і прийди, щоб спасти нас! (Пс. 79: 2-3). Наступні два розділи за змістом є відповіддю на це звернення: строфи 2-4 і 5 (частково) присвячені Діві Марії і розвивають тему непорочного зачаття Ісуса Христа від Святого Духа і тему Її материнства, строфи 5-7 присвячені Ісусу Христу і розповідають про боговтілення, земний шлях Спасителя, окреслений з космічною широтою, і освячення Їм людського ества. Заклучна 8-ма строфа – похвала Христу в образі Світла істини, Який прийшов у світ.

У першому "розділі" гімну, присвяченому Діві Марії, св. Амвросій поетично викладає відомі події боговтілення. Причому, незважаючи на те, що офіційне церковне вчення про Божу Матір було сформульовано кілька десятиліть пізніше, на Третньому Вселенському соборі 431 р. в Ефесі, в трьох строфах амвросійського гімну, фактично, викладені всі його основні пункти. Так, починаючи з 2-ї строфи гімну слідує розповідь про непорочне зачаття Христа від Діви

("Прийди, що викупив народи, / Яви народження від Діви, / Усі віки тому здивуються"). Св. Амвросій робить тут акцент на тому, що тільки таким чином міг втілитися Бог з Його чистотою і святістю: "Таке народження личить Богу". Міркування про святість душі і тіла Діви Марії, сприйнятої народженням від Неї Христом, знаходимо й у східних авторів. Св. Іоанн Златоуст зауважує: "Христос сприйняв від дівочого лона плоть чисту, святу, непорочну і таку, яка з'явилася недоступною ніякому гріху" [10, 396]. Про те ж говорить і св. Григорій Богослов у своєму слові на Різдво: "Чревоносить Діва, в якій душа і тіло передочищені Духом (бо належало і народження вшанувати, і цнотливості віддати перевагу)" [7, 165].

У третій строфі гімну св. Амвросія викладається догмат про зачаття Христа Дівою Марією від Святого Духа: "Не від сімені людського, / А від містичного подуву / Слово Боже стало плоттю / І плід чрева процвітає". Тут у автора, як відзначають дослідники, міститься алюзія на фрагмент Євангелія ап. Івана Богослова. У ньому йдеться спочатку про віруючих, які "ни от крови, ни от хотения плоти, ни от хотения мужа, но от Бога родились"; і потім – про боговтілення: "И Слово стало плотью, и обитало с нами, полное благодати и истины" (Ін. 1: 13-14). Святий Дух як причина зачаття Христа в цнотливому тілі вказується і в різдвяних проповідях св. Василя Великого ("що за знаряддя цього Домобудування? Тіло святої Діви (Лк. 1:27). А що за причина Народження? Дух Святий і Сила Всевишнього, що осіняє (Лк. 1:35)") [5, 108], Єфрема Сиріна (від особи Марії: "безсім'яно зачатий Ти в матірній утробі, без сім'я народжений з утроби ... Геть бігла плоть, бачачи зачате в утробі від Духа ..." [8, 147]).

У перших двох рядках четвертої строфи ("Набухла грудь Діви, / Обитель сорому збережена") Амвросій підкреслює важливу для православної догматики думку про те, що Богоматір не тільки до Різдва, але і після нього залишилася Дівою. Та ж думка розвинена у св. Єфрема Сиріна: "По пришестві Твоїм, Святий, зачала Тебе надприродно і, народивши Тебе, свято перебувала Дівою" [8, 141]. Про те ж пише св. Василь Великий: "те, що Марія до кінця залишалася Дівою, ясно з розповіді про Захарію ... Діва народжує і дівоцтво не пошкоджується" [5, 111].

Цікаво відзначити, що у Амвросія з'являється типовий для християн Сходу і Півдня поетичний мотив годування грудьми (поряд з мотивом чревоносіння) як особливої чесноти Матері Божої. Вперше цей мотив зустрічається в Євангелії від Луки як возвеличення Марії однією іудейською жінкою, яка звернулася до Христа зі словами "Блаженна утроба, що носила Тебе, і груди, що Ти ссав їх!" (Лк. 11: 27). Згодом хвала материнства Марії виразиться в особливому іконописному типі Пресвятої Богородиці "Млекопитательниця" і у її різновиді – південноіталійській іконі "Блаженне чрево". Цей образ особливо вшановується в Мілані: практично, кожна давня базиліка міста має власне шановане зображення Млекопитательниці. Мотив надприродної появи в грудях молока знаходимо у св. Єфрема Сиріна: "Від Тебе придбала Марія всі прикраси тих, хто зобов'язалися шлюбом; безсім'яно зачала Тебе в утробі, надприродно груди Її наповнилися молоком; Ти землю спраглу учинив раптово джерелом молока" [8, 141] і у св. Амфілохія Іконійського: "О чудо! Невимовний небесами як Немовля

ночує в яслах, і Той, хто створив все одним словом зігрівається жіночими руками, і Той, хто дарував по благодаті буття всім надмірним силам годується молоком від пречистих грудей Святої Діви" [4, 1002].

Друга половина гімну (строфи 5-7) розробляє христологічну тему, актуальну в зв'язку з безперервною полемікою з аріанами, які не визнавали одноістотність Христа Богу-Отцю і Його подвійну природу, божественну і людську. З очевидною дидактичною метою Амвросій прямо вказує на подвійну природу Христа (3-й вірш 5-ї строфи) і Його рівність Богу-Отцю (1-й вірш 7-ї строфи).

Крім того, божественна природа Христа у св. Амвросія поетично підкреслюється метафоричним уподібненням Його сонцю в строфах 5-6. Тут, як відзначають дослідники [15, р. 155, 14, р. 62], у св. Амвросія алюзія на псалом 18: "Для сонця намета поставив у них [в небесах], а воно, немов той молодий, що виходить із-під балдахіну свого, воно тішиться, мов той герой, щоб пробігти дорогу! Вихід його з краю неба, а обіг його аж на кінці його, і від спеки його ніщо не заховається" (Пс. 18: 5-7). У Амвросія Христос – "Герой подвійної природи", що виходить зі "шлюбної кімнати", "Готовий пройти свою дорогу". Подібно до того, як сонце "пробігає дорогу" від краю небес і до краю, Христос проходить шлях від престолу Бога Отця до землі і далі – до пекла, після чого знову возноситься до престолу Бога Отця: "Пішов від Отця Свого, / Повернувся до Отця Свого, / Спустився до пекла, / Піднісся до Престолу Божого". Найменування Христа "Героєм", також з алюзією на 18 псалом, знаходимо у св. Єфрема Сиріна: "Зійшов Герой, – і в череві зодягнувся немочами, зійшов Той, хто живить всіх, і став голодним" [8, 141].

Як відомо, уподібнення Христа сонцю походить від старозавітного пророцтва Малахії: "А для вас, хто Ймення Мойого боїться, зійде Сонце Правди та лікування в променях Його" (Мал. 4: 1-2). Ця метафора типова для різдвяних творів і східних авторів. Наприклад, у різдвяній проповіді у св. Іоанна Златоуста читаємо: "Уяви, як було б велично, якби ми побачили сонце, що зійшло з неба, що йде по землі і звідси виливає на всіх промені свої. Якщо ж бачити таку подію з природним світилом для всіх було б дивовижно, то подумай і розсуди тепер, як велично бачити Сонце правди, що виливає промені свої з нашої плоті і просвіщає наші душі" [11, 120]. Ототожнення Христа із Сонцем правди знаходимо і в різдвяній проповіді св. Амфілохія Іконійського: "Про день, гідний багатьох пісень, в який зійшла для нас зірка від Якова, і з'явився небесний чоловік від Ізраїлю, в який місцями Бог оселився з нами, і Сонце справедливості осінило нас" [4, 1003].

2-4 рядки 7-ї строфи розвивають тему втілення Христа як таїнства, що несе порятунок людському еству: "О, рівний Вічному Отцю, / Зодягнений смиренністю плоті, / Слабкі наші тіла / Зміцни своєю незмінною силою". Ідея "лікування" людського ества через боговтілення є і у східних письменників. Св. Василій Великий пише: "Вважай Божество чистим і не оскверненим, навіть якщо [Бог] з'єднався з матеріальною природою ... Хіба ти не бачиш, що настільки славне Сонце є в багнюці, але залишається незаплямованим, світить оскверненим, але не відчуває смороду. Проте того, з ким Він достатній час перебуває в спілкуванні, тих позбавляє від гниття" [5, 112]. Цю ж думку майже дослівно повторює у

різдвяній проповіді св. Іоанна Златоуст [10, 397]. Аналогічні думки знаходимо і в різдвяних піснеспівах св. Єфрема Сирина: "Хвала Всевишньому, Який ... тіло Своє учинив хлібом, щоб оживотворити нашу мертвотність!" [8, 112].

Нарешті, заключна 8-ма строфа вводить мотив Христа як Світла, особливо важливий для свята Богоявлення, але що увійшов також і в твори, присвячені Різду Христову: "Вже сяють Твої ясла, / Ніч випромінює нове світло, / Яке жодна ніч не згасить, / І віра незмінна засяє". Осмислення Христа як Світла походить, на думку дослідників [15, 169], від євангельського свідченням про Христа, сказані про Самого Себе: "Я Світло для світу" (Ін. 9: 5), до оповідання про чудо преображення на горі Фавор (Мф. 17: 1-6, Мк. 9: 1-8, Лк. 9: 28-36), а також до численних свідчень про Бога як про світ і про віруючих в Нього як про носіїв світла, розсипаних по всьому Новому Заповіту, особливо – в Євангелії і посланнях ап. Івана Богослова.

Останні вірші 8-ї строфи побудовані на зіставленні: з одного боку – різдвяна ніч, але не похмура, а така, що випромінює божественне світло, з іншого боку – віра, яка також є світлом, що просвіщає душі віруючих. Схоже зіставлення знаходимо у св. Єфрема Сирина, який Бога також іменує "потаємним Світлом", "безмежним Світлом": "Але ви, як освічені, пильнуйте в оцю светозарную ніч, хоча з вигляду вона і темна, але світлоносна по силі. Хто не спить, як освічений, і молиться у темряві, той і серед видимої темряви зодягнений невидимим світлом" [8, 109]. Зіставлення світла, що розсіює матеріальну темряву, зі світлом істинної віри робить і св. Григорій Богослов, що іменує Христа "світлом від світла" і "променистим світлом": "Знову розсіюється тьма, знову є світло; знову Єгипет покараний темрявою, знову Ізраїль осяяний стовпом. Люди, що сидять у темряві невідання, нехай побачать велике світло відання" (Матв. 5, 16) [7, 167].

Таким чином, різдвяний гімн св. Амвросія і твори східних авторів, присвячені тому ж святу, мають багато смислових паралелей – догматичних і поетичних, викликаних, з одного боку, зверненням до однієї і тієї ж теми – пришествя у світ Спасителя, опорою на Святе Письмо, наявністю загального грекомовного "культурного простору", з іншого – ймовірним знайомством св. Амвросія зі східними різдвяними творами, хоча у нього ніде немає їх прямого цитування. Це знайомство відбилося і на художньому вигляді амвросіївського гімну: його богословська мова набула кришталеві догматичної ясності і точності.

Разом з тим, на відміну від східних різдвяних творів, в гімні св. Амвросія немає жодної згадки про самі різдвяні події – появу зірки, поклоніння волхвів і пастухів, ангельське славослів'я, вбивство немовлят царем Іродом у Віфлеємі (зате багато з них є в його гімні на Богоявлення, що свідчить про первісну єдність цих двох свят в Мілані). Мабуть, автор, перш за все, добивався затвердження у свідомості пастви правильного богословського осмислення різдвяних подій. Можна навіть припустити, що св. Амвросій встановив святкування Різдва Христового в Мілані, між іншим, і з практичною метою успішного протистояння аріанській партії.

Література

1. Августин Аврелий. Исповедь // Исповедь Блаженного Августина, епископа Иппонского. – Богословские труды. – Вып. 19. – 1978. – С. 71–264.
2. Амвросий Медиоланский, свят. О девстве // Творения св. Амвросия, епископа Медиоланского, о девстве и браке [пер. с лат. А. Вознесенского под ред. Л. Писарева]. – Казань : Типо-Литография Императорского университета, 1901. – 266 с.
3. Амвросий Медиоланский, свят. Слово на Рождество Христово // Журнал Московской Патриархии. – 1968 г. – № 1. – С. 30–31.
4. Амфилохий Иконийский, свят. Слово на Рождество Великого Бога и Спасителя нашего Иисуса Христа // Полное собрание творений святых отцов Церкви и церковных писателей в русском переводе. – М. : Сибирская благовонница, 2009. – 1230 с. – С. 1001–1005.
5. Василий Великий, свят. Гомилия на св. Рождество Христово / пер. А. Р. Фокина // Богословский сборник. – 2000. – № 5. – С. 104–117.
6. Вильскер Л. Х. Сирийская литература // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит.им. А. М. Горького. – М. : Наука, 1983–1994. – Т. 2. – 1984. – С. 365–368.
7. Григорий Богослов, свят. Слово 38. На Богоявление или на Рождество Спасителя // Святитель Григорий Богослов. Избранные творения. – М. : Изд. Сретенского монастыря, 2013. – С. 163–182.
8. Ефрем Сирин, преп. Песнопения на Рождество Христово. / Творения святого отца нашего Ефрема Сирина. / Издание 5-е / Часть. 5. – Сергиев Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1912. – С. 103–157.
9. Жданова А. Св. Амвросий Медиоланский и его гимны : дисс... канд. искусствоведения : спец. 17.00.02 "Музыкальное искусство" / А. Н. Жданова. – Новосибирская государственная консерватория им. М.И. Глинки. – Новосибирск, 2000. – 180 с.
10. Иоанн Златоуст, свят. Беседа в день Рождества Спасителя нашего // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольского, в русском переводе. – СПб. : Изд. Санкт-Петербургской Духовной Академии, 1896. – Том 1. – Кн. 2. – С. 387–399.
11. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением составил проф. КДА Мих. Скабалланович. Вып. 1, 2, 3. – Репр.: К., 1910; М. : Паломник, 1995. – 465 с.
12. Цветков П. Гимны Св. Амвросия Медиоланского // Прибавление к изд. "Творения святых отцов". – Т. 57, кн. 4. – М. : Сергиев Посад, 1891. – С. 417–449.
13. Biffi Inos. Preghiera e poesia negli inni di Sant'Ambrogio e di Manzoni. Milano: Jaca Book, 2010. – 192 p.
14. Migliavacca Luciano. Gli inni ambrosiani. Poesia e musica al servizio del culto divino. – Milano&Rugginenti Ed, 1997. – 311 p.
15. Sant Ambrogio. Inni. / Introduzione, traduzione e commento di Antonio Bonato. – Milano: Figli di San Paolo, 1992. – 375 p.